

Kantár Balázs

Kalandozások a senki földjén

Varga Emőke *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban* című könyvéről¹

Számtalanszor elhangzó közhely, hogy a felfokozott képiség korában élünk. Nagyon sok vizuális inger ér minket nap mint nap, s ezeknek a feldolgozása kihatással van olvasási szokásainak, recepciós beidegződéseink és értelmezői stratégiáink alakulására is. A nyomtatott és a virtuális-digitális szövegek egyre inkább megtelnek vizuális elemekkel, az egyszerű ikonoktól kezdve a számítógépes grafikán át a fotókig és az igényes illusztrációkig. Ezek a változások egyaránt érintik a mai és a régebbi korok szépirodalmi alkotásainak megjelenési formáit, a hagyományos képes kiadványokat és a tankönyveket is. Az irodalomtudomány interdiszciplináris tájékozódása, a művészetközi viszonyok, s azon belül is a szöveg-és-kép viszonyok sokirányú, módszertanilag szertágazó kutatása is jelzi e jelenség fontosságát.

Az intermedialitás jelenségeinek vizsgálatát egyre többen tartják fontosnak. Szegedy- Maszák Mihály szerint „a kísértésre az adhat okot, hogy kétségessé vált a szakterületek különválaszthatósága. [...] minden közeg (médiium) kevert; minden művészet a közegek átjárhatóságáról tanúskodik (intermediális)”.² Az egyik ilyen figyelmet érdemlő területe az intermedialitásnak a szöveg és illusztráció kapcsolata, mely Varga Emőke monográfiájának központi témáját adja. *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban* című, 2012-ben megjelent kötet hiánypótló munka, ugyanis ez a műfaj impozáns története és a benne rejlő értelmezési lehetőségek gazdagsága ellenére kimaradni látszik a (magyar) művészetközi vizsgálatások köréből.

Mellőzöttségének okaként a szerző egyrészt az illusztráció műfajának a művészet rendszerében elfoglalt helyét emeli ki. A szövegekhez készült metszetek, képek mérete kisebb, mint egy táblaképé, ráadásul természetüknél fogva más módon viszonyulnak az eredetiség fogalmához, mint a szöveges előzményt nélkülöző alkotások. Az illusztrátori tevékenység is inkább mesterségként, mint művészi alkotó tevékenységként jelenik meg. Másrészt a könyvkiadás jelen állapota a „másodvonalbeliség” okozója. Napjainkban illusztrációval leginkább gyermekirodalmi alkotásokban találkozhatunk, a nem gyerekek számára íródott könyvek ritkán illusztráltak. Kivételt képeznek a tudományos művek, ezekben viszont a kutatás és a kommunikáció egyértelműsítése és pontosítása végett kerülnek az értelmezési lehetőségeket megsokszorozó

1 Budapest: L'Harmattan, 2012.

2 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészetközi vizsgálatás kísértése és akadályai = Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest: Gondolat, 2010.

művészi ábrázolást. A műfaj perifériára való szorulását indokolhatja továbbá az is, hogy a kritika gyakran csak az illusztráció történetére, leírására vagy csupán a képiségének vizsgálatára fókuszál. Izgalmasabb, aktuálisabb, könnyebben körüljárható témának bizonyul az animációs film, a képregény, a képpers vagy az ekphraszisz. A szerző véleménye szerint a jövőben az illusztrációkutatás változatlanul kisebb érdeklődésre számíthat a kutatók részéről, mivel „az intermediális kutatás paradigmáit természetesen az aktuális változások foglalkoztatják”.³

A kedvezőtlen helyzet ellenére, vagy épp amiatt született meg – számos elméleti és elemző rész tanulmányt követően – Varga Emőke monográfiája, mely a magyar illusztrációelmélet és -értelmezés megkerülhetetlen írása lett. Ez főként annak köszönhető, hogy szembe megy azokkal a tendenciákkal, amelyek – közvetlenül vagy közvetetten – az illusztrációkutatás kedvezőtlen helyzetéért felelősek. Először is felértékeli az illusztráció szerepét, ugyan szövegtől függő, szöveg hatására létrejövő, attól el nem szakítható, de mindezek mellett mégis autonóm, értelmezésre méltó művészi alkotásként tekint rá, másodsor pedig igyekszik azt a lehető legtöbb elméleti és gyakorlati nézőpontból megvilágítani. A címnek megfelelően a teoretikus alapoktól kezdve a kritikán át jut el az oktatás területére. És épp az irodalomtanítás közegében nyílik mód az illusztráció szövegértést és kreativitás elmélyítő alkalmazási lehetőségeinek kiaknázására, ami a létjogosultsága melletti legnyomósabb érvként említhető.

A kötet nem szintetizáló igényű szakmonográfiának íródott, nagyrészt olyan önálló írásokat fűz egybe, melyeket a szerző korábban már publikált (ezeknek a jegyzéke a kötet végén található). Ezeket három fő fejezetbe rendezi el: *I. Az illusztrációkutatás és a képeskönyvek oktatása, II. Leporellóktól a kortárs versekig: Illusztrált könyvek az oktatás és értelmezés folyamatában, III. Az ember tragédiája illusztrációsorozatai.*

A bevezető után az első fejezetben az illusztrációkutatás elméleti háttérét három paradigma perspektívájából vizsgálja a szerző: a szemiotika, a strukturalizmusok, a hermeneutika. E három, első ránézésre nehezen összeegyeztethető fogalom közös nevezőre hozását így indokolja: „A napjainkat jellemző szöveg-kép kutatások vonatkozó kérdéseit a szemiotika és a szemiotikai alapú strukturalizmusok, illetve ezekkel komplementer és egyszersmind konfrontatív viszonyban lévő művészettörténeti hermeneutika alapozta meg.”⁴

A szerző az adott paradigma előzményeit áttekintve rendszerezi annak az illusztrációkutatást gazdagító hozadékait. A szemiotika azzal tette összehasonlíthatóvá szöveget és illusztrációját, hogy mindkettőt jelrendszerként fogta fel, és olyan fontos kérdésekre kereste a választ, mint a szövegek és képek strukturálódási módjának hasonlósága; a szöveg elsőbbségének kérdése, s hogy ez mennyiben határozza meg a képet; vizsgálható-e a szöveg és illusztrációjának viszonya nyelvészeti fogalmak segítségével; átírható-e a nyelvi kód képibe, vagyis lefordítható-e a szöveg az illusztráció nyelvére?

3 VARGA Emőke, *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest: L'Harmattan, 2012, 16.

4 *Uo.*, 17.

A szemiotikai alapú strukturalizmus az Erwin Panofsky által megállapított ikonográfiai modellt veszi alapul a képek vizsgálatához. Ez a koncepció azt eredményezte, hogy az illusztrációkutatás tárgyává vált minden olyan kép, mely valamilyen szintű szövegreferenciával rendelkezik. Ez a kiszélesedő horizont további pontosításokra kényszerítette a kutatást. Szöveg-kép viszonylatában felmerült az az elgondolás is, mely szerint az illusztráció a szöveg olvasata.

Változást a képhermeneutika kutatói hoztak, mégpedig azzal, hogy felhagytak a nyelvnek alárendelt képfelfogással, és nem oppozícióként értelmezték szöveg és kép viszonyát. Az új közös nevező a két médium között nem a kép szövegszerűsége, hanem épp ellenkezőleg, a képiség mint közös alap lett. Annak ellenére, hogy a képhermeneutika is többnyire megmarad annál az álláspontnál, hogy az értelem elsősorban a szövegtől a kép felé haladva épül ki, a másik két paradigmával együtt megalapozták az illusztráció tudományos kutatását, és ma is hatással vannak az intermedialitás különböző jellemzőinek feltárását célzó elemzésekre.

A következő alfejezetben a szerző a vizuáliskultúra-kutatás hozadékait sorolja fel, melyek termékenyen hatottak (s hatnak ma is) az illusztrációkutatásban. Az intermedialis diskurzusok fókuszpontjába az illusztráció más, hasonlóképpen ikonotextuális fenoménnel együtt került. Az elméleti előzményeket mélyrehatóan feltáró bevezető hasznos az olvasó számára, hiszen a különböző diskurzusokról nem ítéletet olvas, hanem a szerző mindegyikből kiemeli azt, ami segítségével eljut a később olvasható álláspontjához, mely az illusztrációt a vizuáliskultúra-kutatás által megfogalmazott *közöttiség* jellemzője felől értelmezi: „az illusztráció nem pusztán egy képi reprezentáció, de nem is csak egy szöveges előzménnyel így vagy úgy rendelkező kép, hanem olyan, a mediális közöttiséget valóban játékba hozó műalkotás, amely a befogadás folyamatában megnyitja a folyamatos be- és visszaíródás lehetőségét: szövegtől a kép, de a képtől a szöveg felé is – folytonos oszcillációban.”⁵ Az elméleti bevezető konklúziójaként a szerző kifejti abbéli véleményét, hogy az illusztrációkritikának a műfajt a percepció felől kellene megközelítenie, nem hagyva figyelmen kívül a szöveg és kép között létrejövő dinamikus viszonyt.

Varga Emőke kijelenti, hogy értelmezései során a modern illusztrációelméleti kánonnal összhangban elsősorban a befogadás során működő médiumok közti kapcsolatok érdekelték, az illusztrációt mint műfajt és mint médiumot csakis a szöveg és kép *interreferenciális kölcsönhatásában* véli értelmezhetőnek.⁶ Barthes-tal egyetértve az illusztrációt nemcsak mint újírást, hanem mint továbbírást fogja fel; annak szöveggel való kapcsolata több, mint egyirányú függőség. A befogadás során eltekint a szöveg kronologikus elsőbbségétől is, hiszen a kép nézése és a szöveg olvasása olyan paralel folyamatok, melyek időben nem választhatók el élesen egymástól; inkább az egymásba csúszás, az egymásra rétegződés jellemzi őket.

Az illusztrációkutatás legproblematisabb és számomra legizgalmasabb területe pont a feljebb említett egymásra ható, egyidejű, dinamikus viszony – az illusztráció és a szöveg együttműködése a jelentésképző folyamatok során.

5 Uo., 26–27.

6 Uo., 37.

Annak a helyzetnek a leírása, melyben az olvasás a szövegtől a képig és fordítva egyaránt halad, folyamatosan felülírva a korábbi jelentéseket. A kötet legérdekesebb és legtöbb újdonsággal előálló részei pont azok, melyekben a szerző saját értelmezésein keresztül hozza közelebb számunkra ezt az izgalmas jelenséget. A mediális átfedések által megképződő jelentések alakulási folyamatának megértése céljából Varga Emőke kialakít egy saját modellt, melyben fázisokra bontja a befogadás folyamatát, hangsúlyozva azok egyidejűségét, szemben az olvasás linearitásával. A szerző a könnyebb megértés végett egy Radnóti-vers és a hozzá készült Kass-illusztráció példáján szemlélteti az elgondolását.

Véleménye szerint három egymásra épülő és egymást kiegészítő szintet kell elképzelnünk. „Az első a *megfelelések szintje*, az intermedialis konfigurációknak, a szöveg és kép kvázi azonosságainak az észlelése során képződik meg.”⁷ A kép figuráiban a szövegbeli elemeknek megfelelőkre bukkanunk (pl. a leírt színt azonosítjuk az ábrázolttal, a szereplőt az emberi figurára utaló kontúrokkal stb.). Ezen a szinten értelmezhetők azok az illusztrációk, melyek maximális szöveg-hűsége törekszenek, s a szövegben leírtakon kívül mást nem ábrázolnak.

Kicsivel ezután, vagy akár ezzel egy időben megmutatkoznak azok a szövegrészek, melyeket nem mutat a kép, és azok a képi elemek, melyekről nem beszél a szöveg. A második, vagyis a *spáciumok* szintjén az értelemképzés folyamata dinamizálódik, mert működésbe lépnek az ürességek és a maradványok, vagyis azok a képi- és szövegszegmensek, melyek nem illenek a médiumok közti átfedési mezőbe. A gyakorlat itt kapcsolódik a szöveg-kép kutatások alapproblémájához, ahhoz tudniillik, hogy a különböző médiumok vagy jelrendszerek sosem lehetnek egymás tökéletes fordításai, minden esetben megfigyelhető az a jelenség, amit zörejeknek, maradványnak, divergenciának nevezhetünk.

Az értelmezés harmadik szintje az *entrópiák szintje*, mely során arra törekszik az értelmező, „hogy a szöveg és illusztrációja közti nem evidens, inkább megsejthető, avagy egy rigorózus értelmezési stratégiában lelepleződő interreferenciális viszonyokra nyisson perspektívákat”.⁸ A befogadás során felmerülő bizonytalanságokat az adott médium lehetőségeivel élve, de a másik médiumra kivetítve világítja meg. A „jó” illusztráció, melynek olvasása legalább annyi figyelmet igényel, mint a szövegé, gazdagítani képes a befogadást az egyszerű hasonlóságok keresésétől a különbségek felfedezésén át a bonyolult mediális relációk megértése felé haladva.

A szerző külön kitér az illusztrációontológia kérdéseire. Az *illusztráció* etimológiájának bemutatása után a szerző – mű – befogadó séma körül kialakuló problémákról – *elcsúszásokról, megkettőzödésekről* ejt szót. Felmerül ezzel kapcsolatban az úgynevezett flaubert-i probléma is, azaz az illusztrációnak mint a szöveg értelmét korlátozó, leegyszerűsítő képi elemnek a felfogása is. Ez a dilemma vezet el bennünket a szöveg és kép befogadása és eredete sorrendjének összefüggéseire.

Az illusztrációk számos különböző szempont alapján osztályozhatók. A tipológiák az alapján alakulnak ki, hogy milyen gondolati vezérfonal, milyen

7 Uo., 38.

8 Uo., 40.

irányadó kritériumok mentén halad szöveg és kép elemzése. A legősibb ilyen jellegű felosztás az illusztráció létének fontosságára kérdez rá, s a válasz alapján tesz különbséget szükséges és fölösleges illusztrációk között. A szerző ebből a kezdetektől meghatározó ellentmondásos viszonyból kiindulva veszi sorra a különböző, egymást kizáró kategóriákat használó és többszátú tipológiai rendszereket. Többek között megemlíti Nikolajeva és Scott felosztását, mint értékes taxonómiát, mely szerint az illusztráció szó és kép interakcióját alapul véve lehet szimmetrikus, felnagyító, komplementer és ellenpontos. Amit ebből a rendszerből, és úgy általában az illusztrációtípológiákból hiányol, „az az illusztrált mű és a befogadó dialogikus játékának kibontása, illetve a kibomlás stádiumainak jelzése”.⁹

Saját tipológiájának kialakításakor a médiumok köztes mezejében zajló folyamatoknak szentelt figyelmet. Kenneth Burke, Michel Foucault és Harold Bloom koncepcióira támaszkodva négy, egymás felé nyitott kategóriába sorolja be az illusztrációkat. A kategóriák megnevezései a retorikából kölcsönzött fogalmak: metafora, metonímia, szinekdoché, irónia. Ezen felosztás alap gondolata a szöveg és illusztrációja hasonlóságának és különbözőségének aránya. Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy mi haszna egy újabb tipológiának, melyekből csupán ez a kötet is legalább egy tucatot felsorol. Varga Emőke szerint a folyamatosan és különféle elméleti alapokon újrafogalmazott tipológiákat az illusztrációkutatás a kutatás *viszonyítási pontjainak* kijelölésére tudja leginkább felhasználni, de a *megoldatlan feladatok* és a *továbbblépés lehetőségei* is kiolvashatók belőlük. „A teóriákra épülő tipológia legfőbb haszna tehát a hatására a kritikai gyakorlatban folyamatosan formálódó módszer, az illusztrált könyvre, mint a kritika tárgyára kidolgozott és »közkeletűvé« tett praxis lehetne.”¹⁰

Tovább haladva a kötetben a szerző az irodalomtudomány illusztrációval kapcsolatos kompetenciájára kérdez rá. Az irodalomtudomány tárgyául a befogadás folyamatát jelöli meg, mert így az illusztráció bevonható az irodalmi mű értelmezési folyamatába. Az elméletnek az illusztráció jelensége felé való nyitását bizakodóan látja, véleménye szerint kialakulófélben van egy olyan szemléletmód, mely a kritikai gyakorlatban felhasználható fogalomrendszer eredményez majd. A kritikában viszont az illusztrációt a *senki földjének* nevezi, mivel Magyarországon az elmúlt csaknem fél évszázadban nem történt jelentős szemléletváltás ezen a területen, „nincs rendszeres hazai fóruma az illusztrációelméletnek és kritikának”, írja, s ezt az állapotot pedig részben az oktatásban fellelhető hiányosságok okozzák.¹¹

Varga Emőke a továbbiakban valódi és pontos képet fest az illusztráció és az oktatás kapcsolatáról. Bemutatja, hogy hogyan viszonyul a felsőfokú oktatás, elsősorban a pedagógusképzés az illusztrációhoz, hogy általában mennyire (nem) ismerik fel és (nem) használják ki a műfaj lehetőségeit, s hogy ennek ellenére mekkora a felelőssége a pedagógusnak a gyermek kalauzolásában az átrendeződött szó-kép viszonyok között. Külön hangsúlyozza az illusztrációnak a kisgyermek fejlődésére gyakorolt hatását: a *kommersz*

9 Uo., 51.

10 Uo., 63.

11 Uo., 68.

képanyagú, zanzásított kiadványok, a célelvűségnek, piaci érdekeknek alávetett esztétikum beláthatatlan negatív következményekkel járhat ezen a téren.

A kötet számtalan illusztrált kiadvány, elsősorban gyermekirodalmi példák elemzését tartalmazza. Ezek nem öncélú vizsgálatok, hanem egyrészt az illusztráció szerepe, a köréje szövődő társadalmi viszonyrendszer, a szöveggel együttműködni képes illusztráció jellemzői fogalmazódnak meg bennük és általuk. Másrészt a műfajról való beszéd és az értelmezési módszer kialakításának elengedhetetlen feltételei az ilyen elemzések. A második fejezetben ezeké a szövegeké a főszerep.

Az illusztrációval leggyakrabban a gyermekirodalomban találkozhatunk – ez általánosan jellemző napjaink könyvkiadására – a felnőtt irodalom töredéke illusztrált csupán. A kötetben olvasható elemzések aránya is tükrözi ezt az állapotot. Bár a harmadik fejezet kizárólag *Az ember tragédiájának* illusztrációsorozataival foglalkozik, azt megelőzően egyetlen nem gyermekek számára készült kötetet vizsgál csak a szerző. Feltételezhetjük, hogy a valós helyzet visszatükröződésén kívül a pedagógiai szemléletmód indokolja ezt a döntést. Míg a felnőtt olvasóra alig, addig a gyermekekre nagy hatással lehetnek a gyermekirodalom illusztrációi vizuális fejlődésüket és ezen keresztül világértelmezési képességeik alakulását illetően. Éppen ezért az illusztrációval kapcsolatos érdektelenség és tudatlanság miatt itt fizethetjük a legnagyobb árat. Az illusztrált gyermekirodalmi alkotások fajtái közül a leporelló kerül központi szerepbe a kötetben. A társadalom és a kultúra jelenkori történéseit a szerző szerint sokrétűen jelzi ezen könyvtípus kiadásának hazai állapota. „A kommersz könyveknek az ebben a műfajban is jellemző magas aránya a könyvkiadás piacorientáltságával, az intézményi háló szakadozottságával [...], a kritika hiányosságával [...], az oktatás probléma iránti érzéketlenségével van közvetett/közvetlen összefüggésben.”¹²

Az, hogy Varga Emőke monográfiája főleg az illusztrált gyermekirodalommal foglalkozik, nem hiányosság, hanem tudatos koncepció eredménye. A további kutatások, melyek már felhasználhatják a kötet ismeretanyagát, hivatottak betölteni a magyar illusztrációkutatásban tapasztalható hiányosságokat: az illusztráció szerepe a felnőtt irodalomban, az epikus és a lírai művek illusztrációinak specifikumai, a műfaj helye és lehetőségei az (irodalom)oktatás magasabb szintjein – mind olyan témakörök, melyek tárgyalásával közelebb kerülhetünk az ideális állapothoz. Ahol majd az illusztrációkutatás nem a *senki földje* lesz, hanem egy feltérképezett, részben már megművelt földterület, amelyről a kritikus magabiztosan, egy kialakult fogalomtárat használva tud referálni, és aminek további tudatos művelésével a gyermekek fejlődését elősegítő és az irodalmat is gazdagító művek születnek majd.

Varga Emőke egzakt és lényegre törő fogalmazással megírt monográfiája részletes elméleti összefoglalójával, saját tipológiával, alapos és többféle szövegfajta kiterjedő elemzésekkel jó alapot szolgáltat azoknak, akik behatóbban szeretnének foglalkozni az illusztráció elméleti és gyakorlati kérdéseivel. A szerző egy alkalommal így nyilatkozott a kötetéről: „Céljaim közül hármat emelnék ki: elsősorban is azt, hogy törekedtem hangsúlyozni, az értelmezés folyamatának mindenkor az irodalmi műtől a kép felé, és a képtől a szöveg felé

is ki kell építenie az irányt; célom volt az interreferenciális viszonyokról való gondolkodás eddigi eredményeihez egy keveset hozzátenni, metodológiai, ontológiai és klasszifikációs szempontból. Harmadszor pedig megpróbáltam végiggondolni, hogy a felsőoktatásban hogyan lehetne – a jobb szövegértés érdekében is – hatékonyabban felhasználni a műfaj specifikumait.”¹³ Azonkívül, hogy a kötet teljesíti a kiemelt célokat, véleményem szerint elindítója lehet egy olyan folyamatnak is, mely nagyban hozzájárul majd az illusztrációról és az illusztrált művekről való vélekedések és beszédmódok kedvező irányú megváltoztatásához.

Irodalom

PUSZTAI Virág, „...az illusztratív funkcióban álló kép értelmezésénél csakis a szövegfüggőség lehet a kiindulópont...” 7 kérdés Varga Emőkéhez, SzegediLap kulturális és művészeti portál, 2012. (<http://www.szegedilap.hu/cikkek/tudomany-tortenes/7-kerdes-varga-emokehez.html>)

SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A művészetközi vizsgálódás kísértése és akadályai = Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László – SIRATÓ Ildikó, Budapest: Gondolat, 2010.

VARGA Emőke, *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest: L'Harmattan, 2012.

Kantár Balázs

a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének doktorandusza

¹³ PUSZTAI Virág, „...az illusztratív funkcióban álló kép értelmezésénél csakis a szövegfüggőség lehet a kiindulópont...” 7 kérdés Varga Emőkéhez, SzegediLap kulturális és művészeti portál, 2012. (<http://www.szegedilap.hu/cikkek/tudomany-tortenes/7-kerdes-varga-emokehez.html>)